

ПІДРУЧНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ*Л.Є. Азарова, Л.В. Горчинська,**Вінницький державний технічний університет*

Перші вітчизняні навчальні книги з мови (переважно на матеріалах церковнослов'янської мови) відомі ще з часів Київської Русі. Вони містили здебільшого теоретичні відомості з граматики (див. Граматики української мови, Буквар), а також теорії красномовства (див. Риторика). Для навчання грамоти використовували також богослужбові книги. Підручники живої української мови почали створюватися з 19 ст. За часів Російської імперії в Україні не було шкіл з українською мовою навчання. Попри це мали місце непоодинокі спроби створити популярні граматики (підручники) української мови для населення – дітей і дорослих. З 1918 виходять навчальні книжки для 1-4 класів «Вчёмось писати» О. Сидявського. Основний метод навчання молодших школярів рідної мови полягав у спостереженні за мовними і мовленнєвими явищами. Кожне орфографічне правило чи граматичне поняття засвоювалося через систему вправ розвивального характеру. Ці книжки функціонували в школах до поч. 30-х рр. Згодом С. Чавдаров у співавторстві з П. Волинським створили підручник для 1-2 класів «Українська мова», за яким навчання будувалося за лінійно-описовим принципом. У підручнику продовжував діяти формально-граматичний підхід до вивчення мови. Формалізм було подолано в підручниках «Українська мова» С. Чавдарова для 1-4 класів (1934-38), що діяли упродовж 40 років. Наступне вдосконалення підручників відбулося на початку 70-х рр. До створення нових підручників української мови було залучено викладачів факультетів педагогіки і методики початкового навчання педагогічних вузів, кращих учителів-практиків. У світ вийшли підручники таких авторів, як К.Хрущ, Т. Коломієць, Є. Острицька (1 клас), Ф. Серета, М. Стефанцев (2 клас), В. Городівський, А. Бурдейна (3 клас) [1]. Було зроблено спробу вдосконалити підручники як за структурою, так і за змістом.

Протягом 1907-17 рр. створено ряд граматик української мови. Серед них – «Українська граMATика» А.Кримського (т.1-2, 1907-08, російською мовою), Є.Тимченка (2-е видання – 1917), П. Залозного (ч. 1-2 1906-13), Г. Шерстюка (ч.1; перевид. 1917), І. Нечуя Левицького (ч.1 – Етимологія, ч.2 – Синтаксис; 1914), О. Курило (ч.1-2, 1917-18),

підручник якого витримав багато видань, ним користувалися до 1924р. в школі, а також на курсах підготовки вчителів-словесників. У 20-х рр. з'явилися робочі книжки та різного роду «розсипні підручники». В результаті учням подавали уривчасті, несистематизовані відомості з мови, що спричинювало низьку грамотність [2]. Перша спроба створити, всупереч комплексам, підручник української мови, побудований на засадах систематичного викладу теоретичного матеріалу, належить О. Синявському («Українська мова для шкіл соціального виховання», ч. 1, 3-й рік навчання. Х., 1923). Від традиційних граматик цей підручник відрізнявся як самим матеріалом, так і способом його викладу. Відомості з граматики й правопису подавалися тут на основі тексту. Було багато завдань з розвитку зв'язного (усного і писемного) мовлення. Основний спосіб вивчення матеріалу – спостереження над мовою. У 1927 р. О. Білецький, Л. Булаховський, О. Парадизький та М. Сулима видали підручник «Українська мова» для старшого концентру трудових шкіл. Кожен з випусків цього підручника (5-й, 6-й і 7-й роки навчання), крім «Граматики», містив розділи «Формальний аналіз літератури» та «Розвиток усної і писемної мови». Матеріал з граматики розподілявся між класами концентрично. Завдяки повторюваності вивчення швидко на ширшій основі розділів і тем передбачалося краще їх засвоєння. Підручник висвітлював окремі питання мовознавства, а також містив історичні довідки. Наступною (для 5-го року навчання) була «Грамматика української мови» (ч.1, Морфологія, 1933), яку склали А.Шевчук, І. Бойків та О. Радченко. Тут подано відомості з теорії мови, які займають майже дві третини тексту, а також вправи, розраховані переважно на засвоєння граматичних понять. Заслуга створення першого стабільного підручника української мови належить А. Загородському. У 1938 р. виходить друком його «Грамматика української мови» (ч.1, Фонетика і морфологія). Тоді ж побачила світ і «Грамматика української мови» (Синтаксис) В.Ващенко. У 1946 р. А. Загородський видає «Грамматика української мови» (ч. 2 Синтаксис). Його підручниками користувалися у школах до 1956 (ч.1) і 1959 (ч. 2). Характерним для підручників А. Загородського і В. Ващенко є систематичне викладення програмного матеріалу, наявність системи вправ з граматики й правопису. Наприкінці 30-х рр. виходить кількома виданнями підручник Б.Кулика та Й. Кудрицького з синтаксису української мови для 6-7 класів шкіл з російською мовою навчання [1].

Перегляд у кінці 50-х – на початку 60-х рр. змісту шкільного навчання української мови спрямований на забезпечення оволодіння учнями системою мови, на розвиток їхнього усного і писемного

мовлення. Це сприяло активізації роботи філологів, методистів та вчителів над створенням підручників саме з мови, а не лише з граматики. Виходять нові підручники української мови для шкіл з українською мовою навчання: 1955 – «Українська мова» (ч.1, Фонетика і морфологія, 5–7 класи) Б. Кулика і А. Кулик, 1960 – «Українська мова» (ч. 2 «Синтаксис», 7–8 класи) А. Медушевського і М. Тищенко. Після доопрацювання підручники видано за таким авторством: О. Блик, Б. Кулик (ч. 1, 1971); П.Дудик, А. Медушевський (ч. 2, 1972). У зв'язку з продовженням на один рік середньої ланки (4–8 класи) загальноосвітньої школи видано підручник української мови для 4 класу М. Доленка, І. Дацюка та ін. (1973). Особливістю усіх цих підручників є подолання надмірно спрощеного пояснення мовних фактів і явищ, яке суперечило науковому мовознавству, впорядкування лінгвістичної термінології. Провідним для підручників залишилося дедуктивне пояснення матеріалу. Життя вимагало створення нових підручників української мови для шкіл з російською мовою навчання. Такі підручники були підготовлені авторськими колективами НДІ педагогіки УРСР. У 1960 виходить 1-а частина підручника «Українська мова» (С. Канюка, С. Кестель та ін.), у 1961–його 2-а частина (О. Біляев, С. Кестель та ін.). З часом і ці підручники перестали задовольняти зрілі вимоги. За результатами відкритого конкурсу на кращий підручник української мови для шкіл з російською мовою навчання були відібрані і видані спочатку як пробні (1969-70), а потім – стабільні (1971) підручники О. Біляєва, К.Плиско та ін. для 4 і 5-6 класів. Виходить також підручник «Українська мова» для 7-8 класів М. Чемерисова, В. Горяного та ін. (1973).

Розвиток теорії і практики навчання мови в школі вимагав принципово нових підручників – цікавих змістом, побудовою та характером практичних завдань і вправ. Спробу скласти такі підручники зроблено науковцями НДІ педагогіки УРСР разом з учителями-практиками та викладачами педагогічних вузів. Протягом 1984-88 рр. виходять як пробні підручники «Українська мова» для 4-8 класів (кожен клас окремо) шкіл з українською (Г. Передрій, Л. Скуратівський та ін.) і російською (О. Біляев, М. Пентилок та ін.) мовами навчання. З метою інтенсифікації занять, посилення їх практичної спрямованості програмний матеріал структурується укрупненими, логічно завершеними частинами (у середньому по 3-5 параграфів на урок) з виділенням ключових понять. При цьому застосовано як горизонтальне (суміжне), так і вертикальне (наскрізне) структурування, що охоплює ряд однорідних питань курсу. Визначено основні питання, на яких слід зосередити увагу учнів, та часткові випадки і

винятки, що повинні вивчатися. Характерним є порівняно вищий науковий рівень викладу, висвітлення ряду питань, які раніше в шкільних підручниках мови, по суті, не розглядалися (текст, стилі і типи мовлення та ін.). Залежно від характеру матеріалу та мови навчання (українська чи російська школа) виклад одних укрупнених частин будується індуктивно, інших – дедуктивно, третіх – поєднанням індукції з дедукцією. Подекуди застосовано алгоритми. Істотною особливістю підручників – широке використання узагальнювальних таблиць і схем, що містять головні теоретичні відомості укрупнених частин. У сучасних підручниках української мови удосконалено зміст та методичний апарат, замінено кон'юнктурні тексти мовним матеріалом, пов'язаним з вираженням загальнолюдських духовних цінностей, посилено національний аспект [3].

Підручники під назвами «Рідна мова» для шкіл з українською мовою навчання та «Українська мова» для російських шкіл виходять масовим тиражем і в кольорі. В останні роки видано як альтернативні підручники І. Ющука «Рідна мова» (5-й клас 1991, 1995; 6-й клас 1992, 1995; 7-й клас 1996), а також «Українська мова» (для 8-9 класів шкіл з російською мовою навчання, 1994-95). Виділення 1988 у старших класах годин на українську мову викликало потребу в спеціальному підручнику. У 1996 вийшов з друку підручник «Українська мова» (для 10-11 класів шкіл з українською і російськими мовами навчання) О. Біляєва, Л. Симоненкової та ін.

Підручники з української мови для вищих навчальних закладів з'явилися значно пізніше ніж шкільні. Першим таким підручником вважають «Підвищений курс української мови» за ред. Л. Булаховського (1931). У нього увійшло 9 лекцій, прочитаних різними викладачами на Центральних заочних курсах українознавства в м. Харкові. У 1948 видано підручник «Курс сучасної української літературної мови» Б. Кулика для нефілологічних факультетів університетів та неспеціалізованих факультетів педагогічних і вчительських інститутів. Гриф підручника для факультетів мови і літератури педагогічних інститутів мав «Курс сучасної української літературної мови» М. Жовтобрюха і Б. Кулика (ч.1, 1959). Він перевидався чотири рази, зокрема в 1961, 1965 та 1972 роках. Друга частина цього курсу – «Синтаксис» побачила світ у 1961 р., автором її був Б. Кулик. Понад 20 років студенти користувалися ними як основними підручниками з сучасної української мови, бо всі інші курси друкувалися з грифом навчальних посібників [4].

Нові підручники з сучасної української мови з'явилися на початку 90-х рр.: «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А. Грищенка (1993), «Сучасна українська літературна

мова» за редакцією М. Плющ (1994), «Грамматика української мови. Морфологія» О.Безпояско, К. Городенської, В. Русанівського (1993), «Грамматика української мови. Синтаксис» І. Вихованця (1993). Вони відзначаються вищим теоретичним рівнем, бо враховують здобутки українського мовознавства більше ніж за 50 років його розвитку.

Видавалися також підручники з різних навчальних мовознавчих дисциплін. «Історія української літературної мови» П. Плюща (1971) – це перший підручник з однойменною назвою навчального предмета. Такий статус має й «Історична грамматика української мови» О. Безпалько, М. К. Бойчука, М.Жовтобрюха, С. Самійленка (1957, 2-е видання, 1962). «Практична стилістика сучасної української мови» А.Коваль кілька разів була видана як навчальний посібник (1960, 1967, 1978), а у 1987 – як навчальний підручник із стилістики. Нові підручники з цих та інших мовознавчих дисциплін стали з'являтися в кінці 80-х – на початку 90-х рр. Це – «Стилiстика сучасної української мови» О. Пономаріва (1992, 2-е видання, 1993), «Сучасна українська мова» О. Пономаріва (1997), «Загальне мовознавство» С. Семчинського (1987, 2-е видання, 1996), «Українська мова» Л.І. Мацько та інші (1998), «Сучасна українська літературна мова» В.О.Горпинича (1999), «Українська мова» І.О.Ладоні (2001).

ВИСНОВКИ

У нових підручниках подано більше вправ, побудованих на зв'язних текстах. Удосконалення підручників української мови для початкових класів ґрунтуються на лінгвістичній теорії тексту та на теорії мовленнєвої діяльності. Це дає змогу вивчати всі мовні і мовленнєві одиниці на основі зв'язних висловлювань (тексту) з опорою на одержані відомості з лінгвістики тексту та на усне й писемне мовлення. Сучасні підручники містять достатню кількість практичних завдань і вправ, спрямованих на засвоєння теоретичного матеріалу та вироблення навичок правопису.

1. Вапуленко М.С. Українська мова. Енциклопедія.-К.; 2000.- С. 449.
2. Ващенко В. С. Перші підручники української мови УМШ, - 1961.-С.53
3. Перепада А. І. Школа – повноцінний підручник з мови УМШ, - 1963,-№ 1.- С.61.
4. Городенська К.Г. Українська мова. Енциклопедія.-К.; 2000.- С. 451.